

STŘEDNÍ EVROPA MEZI ZÁPADEM A VÝCHODEM (recenze)

MILOŠ ZELENKA

KUNDERA, Milan: *Unesený Západ*. Brno: Atlantis, 2023. 70 s.

Koncem roku 2023 se na domácích knižních pultech objevil útlý svazek vydaný v brněnském nakladatelství Atlantis pod názvem *Únos Západu* (1983), který obsáhl úvodní projev Kundery *Nesamozřejmost národa* na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967 a text, podle něhož byl nazván celý titul. Oba dva texty přes časovou distanci spojuje reflexivně-analytický způsob psaní a společná tematika – úděl malého českého národa a jeho kultury na evropském pozadí – a také velký mediální ohlas, i když v jiném prostředí, odlišném společenském kontextu a s rozdílnými politickými konsekvencemi. Knižní publikování uvedených esejů doplňuje ediční sérii český vydávaných romanopiseckých i dramatických textů o literárněkritický rozměr, který systematicky doprovázel celou autorovu tvůrčí dráhu. Z množství textů publikovaných dříve mimo tuto sérii lze připomenout *Umění románu: Cesta Vladislava Vančury za velkou etikou* (1960) a ve Francii vydaný svazek *L'art du roman* (1986).

Referát *Nesamozřejmost národa* byl původně ohlášený pod názvem *Nesamozřejmost existence českého národa*. „Nesamozřejmost“ – pojem tak častý v autorově slovníku – znamená bytostné ohrožení kulturní identity, a tím existence národa, pro něhož právě „nesamozřejmost“ vztažená k jazyku a k evropanství se stává osudovou determinací. Kundera zde vědomě vstupuje do oblasti českých dějin a vyjadřuje se k otázce jejího smyslu, která se táhne jako červená nit naším vývojem od národního obrození přes B. Bolzana, K. H. Borovského, H. G. Schauera, T. G. Masaryka a dalších až do současnosti, byť už se dnes tato otázka nevztahuje jen k česko-německému poměru, ale spíše k českému vztahu ke světu a jeho kulturnímu dědictví. Určitý politický podtext – u autora ne až tak frekventovaný – spočívá ve výzvě ke svobodné výměně názorů a k odsudku cenzury. Kunderova kritika nežůstala jen u obecných proklamací: autor se zastal filmu *Sedmikrásky* od režisérky Věry Chytilové, která vytvořila burcující metaforu, a především duchovního vandalství ve smyslu zamlčování historické kontinuity. Film zařazující se k tzv. nové vlně v podstatě obrazně pojmenoval to, co bylo Kunderovi blízké, tj. že „jakékoliv potlačování národů směřuje ve svých důsledcích proti pravdě, protože pravdy je možné dosíci jen v dialogu názorů, které jsou rovnoprávné i svobodné“ (19 – 20). O tři měsíce dříve v souvislosti s vydáním *Žertu* (1967) v jednom z rozhovorů Kundera po kulturní politice požadoval, že je „třeba do důsledků přijmout [...] samozřejmost: K velkému umění vede jediná (a nikoli krátká) cesta: cesta svobodného experimentu, svobodného zápasu s látkou – a to si ovšem i od společnosti vyžaduje svobodomyšlnost a velkorysost“ (In: *Impuls* 2/3, 1967, 178).

Můžeme v této souvislosti doplnit, že Kunderův projev na rozdíl od dalších příspěvků (V. Havel, I. Klíma, A. J. Liehm, L. Vaculík ad.) nebyl vyloženě totožný s antisocialistickou rétorikou: sympatií k pražskému jaru a tzv. třetí cestě, tj. k „socialismu s lidskou tvář“, se ostatně autor nikdy vědomě nezbavil. To jej vedlo i v pozdějším období, ale i po roce 1989 ke kritickému vymezování vůči bývalému hlavnímu disidentu a vůdci protikomunistické opozici Václavu Havlovi. Jestliže se Kundera bezprostředně po srpnové invazi sovětských okupantů 1968 domníval, že je možné v daných poměrech respektovat svobodu slova a lidskost sloučit s humanistickým socialismem jako novou a inspirativní epochou, která nás stejně jako husitství staví do středu světové pozornosti, Havel skepticky oponoval, že pražské jaro bylo ze své podstaty dopředu neúspěšným pokusem diskreditujícím socialismus.

Jistá antinomie mezi Havlem a Kunderou se projevila dále i v diskusi o střední Evropě, do níž Kundera vstoupil článkem *Unesený Západ aneb Tragédie střední Evropy* (1983) a Havel statí *Anatomie jedné zdrženlivosti* (1984). Tato debata, která počátkem 80. let 20. století probíhala mezi intelektuály pocházejícími z východní části střední Evropy, tj. ze sféry sovětského vlivu, nesměřovala k definování či k restituci stanovených politických modelů a ekonomických celků. Střední Evropa se stala jakousi „intelektuální Atlantidou“, nedosažitelným utopickým ideálem pro ty, kteří se nedokázali identifikovat s názorovou uniformitou socialistického zřízení. Např. texty Václava Havla, Györgya Konrada, Sándora Máraiho, Czesława Miłosze, Draga Jančara přitakávají středoevropské identitě jako jisté duchovní tradici negující geopolitickou realitu po roce 1945. Kundera stejně jako Havel připomíná střední Evropu jako opomíjený prostor mezi Západem a Východem, který je obecně považován za „ztracený“ a který nemá pevných geopolitických hranic a je spíše místem střetávání, dialogu a koexistence analogické kulturní paměti a historické zkušenosti.

Jestliže Kunderova střední Evropa nepředstavuje geograficky nehybný objekt a nemá pevných hranic, protože dynamické, historicky proměnlivé společenství malých národů v dějinách nikdy nezůstává totéž, obdobně Václavu Havlovi nejde ani tak o přesné pojmenování, spíše o sílu idejí, o mechanismy fungování a kritéria, jimiž se tomuto duchovnímu, kulturnímu a mentálnímu fenoménu můžeme přiblížit. Kunderův text vrátil diskusi o střední Evropě z politologického diskursu do roviny literárně filozofické s tím, že jeho úvahy, ať už vzbuzovaly souhlas či odmítání, se staly modelovou výchozí reflexí. Ačkoli u Kundery rozpoznáme skrytou nostalgii za ztracenou duchovní atmosférou habsburské monarchie, nalezneme tu striktní negaci „německé“ varianty střední Evropy. Autor zároveň relativizuje „soutěž“ o geografické „srdce Evropy“. Výhoda být středem tohoto celku je relativní, protože jde z historického pohledu o nejnáročnější a nejtragičtější pozici. Střední Evropě s jejími pomyslnými hranicemi a pohyblivými centry totiž chybí skutečný střed, neboť rozpolcenost na Západ a Východ přináší i subjektivní ztrátu spolupatričnosti a společného „středoevropského“ vědomí. Ve střední Evropě, v tomto „zmenšeném modelu Evropy“, se vždy bojovalo o celou Evropu a její kulturně historické dědictví.

Střední Evropa se na přelomu 19. a 20. století podle Kundery stala významným kulturním centrem, které svou duchovní atmosférou a intelektuálním klimatem inspirovalo spisovatele, skladatele, výtvarníky, ale i vědce. Jako signifikantní příklad autor uvádí strukturalistické myšlení, které se zrodilo v internacionálně koncipovaném Pražském lingvistickém kroužku vzniklém roku 1926. Kosmopolitní prostředí Kroužku, v němž se soustřeďovali čeští, ruští, němečtí, rakouští, polští a další badatelé, navazovalo na silnou tradici českého formismu a herbartovské estetiky konce 19. století a také teoreticky podpořilo rozmach avantgardního umění 20. a 30. let minulého století. Kundera, který upozorňuje na fakt, že podobné spojenectví ve Francii vzniklo až o třicet let později, vyzdvihuje význam strukturalistů v tom, že svou teorií hájili avantgardní svobodu před úzce ideologickou interpretací obecně ovlivňující celou kulturu 20. století. Nesporně Kunderova představa střední Evropy jako specifické kulturní křižovatky mezi Západem a Východem má částečně inspiraci v „teorii mostu“, která byla uplatněna v 30. letech v Pražském lingvistickém kroužku, mj. i propagována Romanem Jakobsonem. S ním byl Kundera shodou okolností následně i příbuzensky spřízněn, protože se v roce 1950 poprvé oženil s Olgou Haasovou, dcerou skladatele Pavla Haase a lékařky ruského původu Soni Feldmanové-Jakobsonové, která byla první manželkou Romana Jakobsona.

Podle Kundery etnický střední Evropa představuje složitou mnohonárodnostní směsici slovansko-neslovanskou včetně samostatného židovského elementu, který symbolizuje tragickou zkušenost středoevropského intelektuála. Ideál geopolitického a duchovně-společenského uspořádání střední Evropy je zde ztotožňován v podstatě s federativním modelem, s demokratickým společenstvím malých kulturně univerzálních národů, jak si je uvědomoval již v 60. letech 19. století český politik František Palacký. Kundera ve svých úvahách střední Evropu eliminuje z Ruska, které

se nikdy nevzdalo svých imperiálních plánů realizovaných na zásadě „co nejmenší rozmanitost na co největším prostoru“. Strach střední Evropy z Východu není údajně jen ozvěnou negativní zkušenosti s komunismem, ale především strachem z mocenských ambicí imperiálního Ruska, které šířilo směrem na Západ ideje panslavismu. Kundera v této souvislosti se ostře vyhraňuje proti „kliše světové historiografie“, že obdiv střeoevropských intelektuálů a umělců byl synonymickým ztotožněním s ideologií panslavismu. Jako distinktivní rysy střeoevropskosti jsou zde uváděny skepticismus a (sebe)ironie, které umožňují překonávat existenciální pochybnosti o „velké“ historii, a především nedůvěru ve svou malost. Tyto prvky Kundera nachází zakódované přímo do autorské strategie: do naračnických technik, románových struktur a uměleckých tvarů u typicky střeoevropských spisovatelů a umělců (B. Bartók, H. Broch, W. Gombrowicz, J. Hašek, L. Janáček, F. Kafka, R. Musil, B. Schulz, S. Witkiewicz ad.). Ty připomíná mj. i ve své knize *Umění románu*, v níž „střeoevropskost“ spojuje s existencí románu nejen jako specificky strukturovaného žánru, ale i jako svébytné životní kategorie vyjadřující zkušenost člověka za životní oponou.

Takto chápaná „střeoevropskost“ se promítla i do textové struktury Kunderova slavného románu *Nesnesitelná lehkost bytí* (1984, česky 1985), který vznikl v blízkosti eseje *Únos Západu*. V románu existenciální rozměr tragiky obtížně definovatelného prostoru mezi Německem a Ruskem se vyjevuje v komunikaci lidí za železnou oponou a ze Západu. Používají stejná slova, avšak nejsou schopni si porozumět. Ačkoli hlavní postava, kterou je český lékař exulant Tomáš, touží splynout se Západem, dochází v jeho sbližování k neporozumění a k „druhému“ odcizování, protože západní intelektuálové, zastoupení v románu levicovým švýcarským novinářem Franzem, nechápou střeoevropskou specifičnost. Autor se tak profiluje jako Střeoevropan, který se prostřednictvím románových struktur rozhodl meditovat o paradoxech dějin, do nichž jsou vrženy jeho příběhy. Kunderovy názory na střední Evropu logicky vzbudily vedle většinového nadšeného ohlasu i polemické reakce mezi zahraničními intelektuály. Např. ruský exulant Josif Brodskij, nositel Nobelovy ceny za literaturu za rok 1987, vytýkal Kunderovu esejí účelové ztotožnění Ruska a komunistického Sovětského svazu, obecně předpojatost vůči „barbarskému Východu“.

Esej se doslova rozletěl v překladech po celém světě od prvního otištění ve francouzštině v *Le Débat* v roce 1983. V polovině 80. let se omezeně dostal i do Československa, kdy se neoficiálně šířil prostřednictvím překladu disidentského novináře Karla Kyncla, bývalého vojenského reportéra Československého rozhlasu v Praze. Strojopisný opis české verze s Kynclovými českými lexikologickými ekvivalenty a stylistickými variantami, který našel v autorově pozůstalosti Milan Pokorný, autor monografie *Karel Kyncl. Život jako román* (2005), svědčí o úporné snaze adekvátně tlumočit racionálně reflexivní jazyk. Ten, jak známo, se pro Kunderu pohybujícího se v polovině 80. let mezi češtinou a francouzštinou stává prostředkem kulturní identity a lidské existence vůbec. V podtextu této premisy se však skrývá bolestné dilema člověka, který svou existenci vyjevuje výhradně slovy, tj. řečeno jinak, skrývá se zde obava, zda se neocitne v postavení nechťeného zajatce cizí a odlišné řeči. Po roce 1989 se objevilo několik neautorizovaných překladů v různých antologiích a učebnicových příručkách. Nutno dodat, že přetlumočení Anny Kareninové, dvorní Kunderovy překladatelky, je i v tomto „nerománovém“ textu téměř dokonalé a kongeniálně souzní s originálem.

Knižně vydané Kunderovy texty i v současnosti zůstávají varujícím mementem o nebezpečné devalvací kulturní politiky. Ačkoli jsou spjaty s konkrétní atmosférou určitého historického kontextu, svým filozofickým rozměrem přesahují svou dobu a navíc poskytují čtenářský zážitek. Platí pro ně stejně jako v románu, že autorův esejistický styl charakterizuje fanatismus přesnosti, jak o něm výstižně mluví Květoslav Chvatík, tj. specifický rytmus slov, tempo a syntaktická stavba vět. Je nesporné, že Kundera, který se proslavil svým uměleckým experimentováním a provokujícími tématy – a k nim patří i jeho esejistické uchopení fenoménu střední Evropy – se v emigraci

Miloš Zelenka

stal světoznámým spisovatelem a velkým Čechem. Ovšem – jak tomu bohužel mnohdy bývá – bez české podpory.

KONTAKT

prof. PhDr. Miloš Zelenka, DrSc.
Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr
Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre
Dražovská 4
949 01 Nitra
Slovenská republika
mzelenka@ukf.sk